

УДК 398.2:911.373(477)“19/20”

DOI <https://doi.org/10.15407/10.15407/slavicworld2025.24.053>

КОВАЛЬ-ФУЧИЛО ІРИНА

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-4048-9114>

KOVAL-FUCHYLO IRYNA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Ukrainian and Foreign Folkloristics Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0003-4048-9114>

Бібліографічний опис:

Коваль-Фучило, І. (2025) Основні концепти переселенського наративу: дім. *Слов'янський світ*, 24, 53–73.

Koval-Fuchylo, I. (2025) Basic Concepts of the Resettlement Narrative: Home. *Slavic World*, 24, 53–73.

ОСНОВНІ КОНЦЕПТИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО НАРАТИВУ: ДІМ

Анотація / Abstract

Метою статті є аналіз концепту *дім* в переселенському наративі. Переселенський наратив – це сукупність зафіксованих спогадів, а також світоглядних уявлень про переселення із зони затоплення. Джерельною базою дослідження є власні записи інтерв'ю з переселенцями, їхніми сусідами, нащадками, здійснені у 2012–2021 роках, а також опубліковані спогади у книгах, присвячених затопленим селам. **Актуальність** студії полягає в постійному інтересі дослідників до ключових концептів автобіографічних наративів, як-от земля, дім, дорога, які щоразу по-новому актуалізуються в оповідях про певну історичну подію. **Новизна** роботи полягає в аналізі концепту *дім* в переселенському наративі. У статті застосовано **метод** семантичного аналізу тексту, для дослідження номінації – метод лінгвістичної семантики слова. Для запису джерельного матеріалу використано методику інтерв'ювання.

Тут важливий підхід до мови тексту як до когнітивної системи, через яку можна розкрити ціннісні орієнтири народного світогляду, збагнути їхню семантику. У переселенському наративі найважливішими є концепти *дім, земля, церква, кладовище*. За кожним із цих предметних понять стоїть не лише конкретна реалія, а й глибинна семантика, яка набуває символічного рівня. У семантичному полі концепту *дім* передана ідея примусовості переселення, концепт *земля* передає ідею найважчої втрати, концепт *кладовище* – ідею неможливості цілковитого переселення, а концепт *церква* – ідею єдності громади.

Визначальним фактором творення переселенського наративу є фактор примусовості переселення. Ця примусовість зумовлює появу ідеї втрати, яка набуває втілення в сюжетах про примусове руйнування хати, труднощі будівництва нової оселі в складних демографічних, фінансових і побутових умовах повоєнної України, а також актуалізує мотив взаємодопомоги та згуртованості громади в сюжетах про толоку під час масового будівництва.

Концепт *дім* у переселенському наративі формується навколо двох основних архітектурних об'єктів – хата в рідному селі, яку треба зруйнувати, і хата, яку треба збудувати на виділеному місці. Значно більше уваги приділено першій хаті, яку доводилося власноруч зруйнувати. Людей бентежила перспектива знищити те, що так важко будувалося в повоєнний час. Необхідність руйнування суперечила також світоглядним уявленням, згідно з якими, хата – це не просто місце проживання, це сакральний центр, де відбувалися всі родинні обряди переходу й календарні свята.

Нова хата, яку ще треба було звести, у спогадах пов'язана з пошуком дефіцитних будівельних матеріалів, важкою працею, необхідністю жити в непристосованих будівлях, наприклад у коморі чи в одній кімнаті, поки тривала добудова інших приміщень. Єдиним способом впоратися з таким викликом стала толока, тобто спільна робота, взаємодопомога, про яку часто й охоче згадують оповідачі як про єдиний спосіб врятуватися в складних умовах. Численні дієслова на позначення будівельної активності, номінація видів праці, перелік будівельних матеріалів, описи етапів роботи надають мотивові про толоку динаміку, транслиують слухачеві завзяття й радість спільної праці. Дієслова вжито в активному стані, що робить акцент на активній позиції громади, коли вони самі ухвалювали рішення і втілювали його на практиці. Вживання дієслів у теперішньому часі акцентує персональну залученість оповідача до описаної події, а також особисте враження від пережитого.

Ключові слова: автобіографічні спогади, фольклорний концепт, концепт *дім*, переселенський наратив.

The *purpose* of the work is to analyze the concept of *home* in the resettlement narrative, which is considered as a set of recorded memories, as well as worldviews about resettlement from the flooded area. The source base of the study is formed with the authoress's records of interviews with resettled people, their neighbors, descendants in 2012–2021, as well as published memories in books dedicated to flooded villages. The *relevance* of the work consists in the constant interest of researchers in key concepts of autobiographical narratives, such as land, home, road, which are each time updated in a new way in stories about a certain historical event. The *novelty* of the work is in the analysis of the concept of home in the resettlement narrative. The *method* of semantic text analysis is applied in the article, and the method of linguistic semantics of the word is used to study the nomination. The interviewing method is used to record the source material. Here, an approach to the language of the text is significant, as a cognitive system through which one can reveal the value orientations of the folk worldview and understand their semantics. The concepts of *home*, *land*, *church*, and *cemetery* are the most important in the resettlement narrative. Both a concrete reality and also a deep semantics that acquires a symbolic level is behind each of these subject concepts. In the semantic field, the concept of *home* conveys the idea of forced resettlement, the concept of *land* conveys the idea of the most severe loss, the concept of *cemetery* – the idea of the impossibility of complete resettlement, and the concept of *church* – the idea of community unity.

The fact of forced resettlement is a determining factor in the creation of the resettlement narrative. This coercion causes the emergence of the idea of loss, which is embodied in stories about the forced destruction of a house, the difficulties of building a new home in the hard demographic, financial and living conditions of post-war Ukraine, and also actualizes the motif of mutual assistance and community cohesion in stories about the communal work (*toloka*) during mass construction.

The concept of a *house* in the resettlement narrative is formed around two main architectural objects: a house in the native village, which must be destroyed, and a house that must be built on a designated site. Much more attention is paid to the first building, which had to be destroyed by oneself. People were embarrassed by destroying the house which was so difficultly built in the post-war period. The necessity of destruction also contradicted the worldview, according to which the hut is not just a place to live, it is a

sacred center, where all family rites of passage and calendar holidays have taken place.

The new house, which still had to be built, is associated in memories with the search for scarce building materials, hard work, the need to live in unsuitable buildings, for example, in a pantry or in one room, while the construction of other premises is continued. Communal work has become the only way to cope with such a challenge. This is a joint work, mutual assistance, which the narrators often and willingly mention as the only way to escape in those difficult conditions. Numerous verbs to denote construction activity, the nomination of types of work, the list of building materials, descriptions of the stages of work give the motif of toloka dynamics, convey the enthusiasm and joy of joint work to the listener. The verbs are used in the active voice, which emphasizes the active position of the community, when they made the decision and implemented it in practice themselves. The use of verbs in the present tense emphasizes the narrator's personal involvement in the described event, as well as the personal impression of the experience.

Keywords: autobiographical memories, folklore concept, concept of *home*, resettlement narrative.

Вступ. Усні спогади про певну історичну подію містять низку семантичних домінантних ключових концептів, навколо яких розгортається оповідь і відбувається вербальне структурування досвіду. Використовуємо термін *концепт* для позначення сукупності різних форм вираження важливих для культури смислів. Ці форми виражені в постійних мотивах, підборі сюжетів, номінації, фольклоризованих і фольклорних текстах, соціальних практиках. Розмаїття вираження всіх смислів концепту становить його семантичне поле.

Метою роботи є аналіз концепту *дім, оселя, хата* в переселенському наративі¹. Переселенський наратив – це сукупність зафіксованих спогадів, а також світоглядних уявлень про переселення із зони затоплення. Джерельною базою дослідження є власні авторські записи інтерв'ю із переселенцями, їхніми сусідами, нащадками, здійснені у 2012–2021 рр., а також опубліковані спогади у книгах, присвячених затопле

¹ Про концепт *дім* у спогадах переселенців так званої операції «Вісла» див.: [4].

ним селам. **Актуальність** роботи полягає в постійному інтересі дослідників до ключових концептів автобіографічних наративів, як-от земля, дім, дорога, які щоразу по-новому актуалізуються в оповідях про певну історичну подію. **Новизна** роботи – в аналізі важливого концепту усноісторичних наративів, а саме концепту *дім* в переселенському наративі. У роботі застосовано **метод** семантичного аналізу тексту, для дослідження номінації – метод лінгвістичної семантики слова. Для запису джерельного матеріалу використано методіку інтерв'ювання.

У дослідженні фольклорних концептів важливою є праця львівської вченої Оксани Кузьменко, присвячена концептуальним формам вираження у фольклорі періоду Першої та Другої світових воєн [7]. Фольклористка виділила 12 концептів (війна, молитва, смерть, ворог, мати, туга, радість, страх, дім, неволя, могила, Україна), які, на її думку, об'єктивізують життєві досвіди, практики та народні уявлення про світові війни. Тут важливий підхід до мови тексту як до когнітивної системи, через яку можна розкрити ціннісні орієнтири народного світогляду, збагнути їхню семантику. Так, у переселенському наративі найважливішими є концепти *дім*, *земля*, *церква*, *кладовище*. За кожним із цих предметних понять стоїть не лише конкретна реалія, а й глибинна семантика, яка набуває символічного рівня. У семантичному полі концепту *дім* передана ідея примусовості переселення, концепт *земля* передає ідею найважчої втрати, концепт *кладовище* – ідею неможливості цілковитого переселення, а концепт *церква* – ідею єдності громади.

У парадигму семантичного поля фольклорного концепту *дім* Оксана Кузьменко включає кілька домінантних образів «закритого» простору – хата, село, церква [7, с. 500–524]. Вона доходить висновку, що ці образи в народних творах про світові війни, Голодомор та виселення формують нові сюжети й актуалізують постійні фольклорні мотиви; концепт *дім* «функціонує як локус знищеного життєвого мікрокосмосу ге-

роя»; у семіотиці фольклорних топосів простежується наростання драматизації: у текстах про війну дім знищений, у наративах про Голодомор дім відібраний і/чи спустошений, в оповіданнях та хроніках про депортацію дім і знищений, і спустошений» [7, с. 523–524]. Останній висновок важливий для нашого дослідження, оскільки він актуальний і для переселень із зони затоплення.

Виклад основного матеріалу. Визначальним фактором творення переселенського нариву є фактор примусовості переселення: *«То треба було перестроюватися десь»* (МНІ)²; *«І далеко, і важко було, но треба було»* (ММГ); *«Треба було валять і переходить сюди»* (ЄМІ). Ця примусовість зумовлює появу ідеї втрати, яка набуває втілення в сюжетах про примусове руйнування хати, труднощі будівництва нової оселі у складних демографічних, фінансових і побутових умовах повоєнної України, а також актуалізує мотив взаємодопомоги й згуртованості громади в сюжетах про толоку під час масового будівництва.

Руйнування хати. Важливою складовою переселенського наративу є акцент на примусовому руйнуванні хати її ж власниками, які й були мешканцями цих будівель і самі їх будували: *«Треба було на старому селі розвалити свою хату. Як це було страшно – валять свою хату, де ти прожив вік, де прожили твої батьки і діди. І треба було все розвалити. Треба було вирубати сад, вирубати дерева. Треба було закопати колодязі, закидати землю. Треба було закопати погребі»* (ЄМІ). Хата представлена не просто місцем проживання, а осердям родини, місцем продовження роду, тому таким *страшним* подано її знищення, яке ще й доводилося виконати власноруч, бо лише тоді можна було отримати компенсацію. Ідея примусовості передана чотирикратним повтором модальної сполучки *треба було*. Оповідачка робить основний акцент на безальтернативності ситуації для селян.

² Аббревіатури розкрито в переліку оповідачів наприкінці статті.

Оповідачі наголошують, що компенсацію можна було отримати тільки після того, як селяни очистили своє обійстя: *«Убрать усе: хату, те, що є в подвір'ї, на дворі – все поубірать треба було, да, да, да. [І дерева?] І дерева, і туалет, і сарай, і садки. Усе убрав, тоді, значить, тобі комісія оддає гроші, пізніше»* (ЧМЮ). І в цьому повідомленні знову маємо вербалізацію семантики примусовості через вже відому нам ідіому *треба було*, а також через дієслова із значенням наказу: *убрать, поубірать*. Люди не могли розпочати будівництво, бо не мали грошей для цього, вони мусили зруйнувати хату, тоді отримували компенсацію. Парадокс ситуації полягає в тому, що, по суті, існував період, коли переселенцям не було де жити. У той час хтось жив у родичів, хтось у тимчасових землянках, хтось у хоча б частково збудованій хаті чи хліві.

Щоб зрозуміти глибину трагізму цієї ситуації, треба згадати, що в традиційному українському селянському суспільстві й світогляді хата була не просто місцем проживання, а сакральним простором, де відбувалися всі основні родинні обряди, куди кликали померлих на Святвечір, де приймали родину й близьких людей. І побудова хати, і входини в неї, й інші дії супроводжувалися численними приписами та заборонами, тому не випадково в спогадах виникає голосіння за хатою, яке свідчить про її важливість і високий статус: *«[А ви чули, щоб, може, хтось тужив за хатою?] Та таких текстів було! Вопше! Обнімали всі вугли і цілували. І казали, шо... Та вопше там такий крик був:*

Хатка моя рідненька!

Я ж тебе мазала,

Я ж тебе строїла після війни,

А тепер я тебе кидаю!

Я не можу!..

[То було, можна сказати, як похорон: люди прощалися зі своєю територією?] Та... Ой! Ви не представляєте, яка це біль!

Тягло' яке було, шо ми не могли успокоїтьс! Воише! Страшне дело – пересилка» (МАФ)³. Про голосіння за зруйнованими хатами згадують не лише переселенці, а й очевидці тих подій: «А ті люди так кричали, Боже, так голосили...» [1, с. 9]. Схожий мотив прощання з хатою зафіксовано від переселенки так званої операції «Вісла» на Холмщині: «Мати стала серед подвір'я лицем до хати і, охопивши руками голову, гірко-гірко вголос заридала. А потім ще раз побігла до хати і заголосила, прощаючись з рідною оселею. Вона поцілувала ікону, яку залишила берегти хату, а потім ще стіни, одвірки, поріг» [8, с. 115]. Про ритуалізований характер прощання з хатою свідчить оказіональне оплакування, спеціальні прощальні дії, як от цілування кутів хати, а особливо власне опис, згадування про цей момент у спогадах, тобто його вербалізація, осмислення носіями традиції. Наявність цього моменту в наративах про переселення зумовлене загальноукраїнськими віруваннями й уявленнями, пов'язаними із хатою як одним із центральних концептів у міфопоетичній картині світу⁴.

У мотиві руйнування хати постійними є сюжети про попередній візит комісії, яка оцінювала маєтки селян, визначала розмір компенсації. Як правило, люди були незадоволені сумою нарахованих грошей. Оповідачі згадують, що їхнє майно оцінювали дешево й несправедливо. Так, у кого була нова хата, то комісія нараховувала малу компенсацію, обґрунтовуючи це тим, що такий дім можна розібрати й використати для будівництва нової хати. Але насправді із уже використаних раніше будівельних матеріалів можна було звести лише хлів чи іншу малу господарську споруду. Виходило так, що люди, які нещодавно витратили на будівництво свої ресурси, знову мусили братися за цю важку роботу: «*Та, фігу псячу оцінили!*

³ Важливо зазначити, що це не єдиний випадок в українській голосильній традиції. Див. також голосіння за хатою переселенців з Вінниччини на Зелений Клин [4, с. 676-677].

⁴ Див., зокрема, про концепт оселі в голосильній традиції [5, с. 294-297].

Мені оцінили всьо – за хату і за садок – три тисячі» (ТОС); «[А як оцінювали?] А Боже! Ні за шо! В нас так: хата, времьонка, льох такий захований великий і підсобки такі різні, і кролятники, і курятники різні, і свинарники, і для корови довга така – хлів. І це всьо – це три тисячі» (ЛПО).

Оповідачі, яким доводилося руйнувати нові хати, обов'язково згадують про це. Усталеним місцем таких спогадів є високе оцінювання рідного втраченого дому, обійстя. Ось описи батьківських домів із затопленого села Бакота на Дністрі, що на півдні Хмельницької області, де переселення відбувалося в 1980-х роках, а до того часу люди вже встигли оговтатися після Другої світової війни й збудувати собі нові оселі: *«Такі двори построїли, така хата здоровенна! Під плиточкою, а та лиш цементом. Такі хати построїли, кухні!» (ВГП); «Люди, канєшно, душевно переживали: хата стоїть, усе гарне – розбий, розрівняй, розвали і зрівняй із долівкою» (КАФ).* Ось іще один сюжет від колишньої бакотянки з образом ідеалізованого втраченого дому, про який згадано з гіркотою і болем: *«Ну, така гарна хата, дуже гарно построїна, бо ми під самою горою жили, і вона дуже в нас на таким веселім місці, на все село дуже видко її. І вже дуже гарні вікна поробили, великі, бо то маленькі були в старій хаті. Дуже насадила вазонів, зацвили – понад усе село! Хто йде, каже: “Ну в цієї жінки квіток!” Дуже росли. Повні вікна цвіток, такі-во великі цвили кругом! Я як нагадаю – так мені шкода. Як прийшла в цей дім, а в нім – Боже, Боже... холодно» (ЛПО).* Ніколи ново-збудована хата не стане такою гарною, якою була домівка в затопленому селі, бо й місце розташування не таке, і температурний режим інший, і природне освітлення гірше. Основний акцент зроблено на незворотності втрати внаслідок переселення та затоплення.

Важливо наголосити, що навіть в умовах переселення хата все ще залишалася місцем для останнього пошанування по-

мерлого, для прощання з ним. Батько Левченко Параски із цього ж села Бакота не зміг пережити такого руйнування: *«Тато небожчик розволновалися, бо трактор вже прийшов і зачепив їден вугол – вже ввалив хату. Вони розволновалися, інсульт зробився – вмер. [Та ви що?!] Наякже! Тут мама – гвалт. Переказують, шо так і так сталося – тато вмер. Боже! Тут нема де положити, там нема де положити! Та хата ввалена, там людей нема. [І де його поховали?] Тут. Та ж там як будуть ховати, як там цвинтар забрали. Забрали, вибрали тудя. [То в якому році ваш тато помер?] В [19]81 році, коли саме найгірше було»* (ЛПО). У наведеному фрагменті, як і в попередньому, нове місце проживання характеризується необхідністю, навіть безлюдністю: *«Та хата ввалена, там людей нема»*. Таке протиставлення дає змогу оповідачам передати трагізм ситуації, у якій вони опинилися, ставши заручниками «державного будівництва всесоюзного значення». Наявність згадки про прощання з померлим не в хаті, а в господарському приміщенні робить акцент на трагізмі ситуації.

Функціональна ритуальна пов'язаність хати й похорону оприявнюється в спогаді Івана Поїздника із с. Скородистик про правила побудови хати: приміщення дому мають бути споруджені так, щоб можна було легко винести труну, щоб не доводилося виносити тіло в покривалі: *«Як хату будувати – найперше, шоби труна з зали виходила без поворотів, шоб в простині не виносити. В простині виносять у квартирах. Двері ширші і навпрямю»* (ПІМ).

Для номінації руйнування люди вживають дієслова й описові конструкції зі значенням агресивного варварського знищення: *розбий; розрівняй; розвали; зрівняй із долівкою; завалили тай усе; ввалив; знести [хату]; валити; розвалити; зруйнувати; турнути; ламати*. Така експресивна лексика вжита з метою вербалізувати досвід втрати дому, передати слухачеві важкі емоції через цю втрату, викликати в нього співпереживання й розуміння.

Будівництво нової хати. У переселенському наративі ідіома *треба було* часто супроводжує також повідомлення про будівництво власного дому: *«Тоді мати молода була, тоді тіфом боліли, тоже не можна було жити, а хату треба було тут строїть»* (ОЄП); *«Тяжолє время було. А після того настало ше тяжеліше – і голодовка, і строїться треба було»* (ЧКА). По суті, найважчим персональним завданням кожного мешканця села, що потрапило в зону затоплення, було будівництво дому. На цьому була зосереджена основна увага впродовж переселення. Усвідомлення інших втрат, як-от земля, громада, історична пам'ять місця, прийшло вже згодом.

Усі оповідачі одностайні в тому, що збудувати нову хату було дуже важко. Грошова допомога від держави, яку як компенсацію виплачували за зруйновану хату, зовсім не покривала необхідних для будівництва грошей: *«Нашу хату оцінили в 12 тисяч. Ну, якби оце січас 12 тисяч. Тоді такі гроші були, як січас»* (КАФ). Цю компенсацію оповідачі ще називають *підйомні гроші*: *«Давали підйомні гроші, щоб можна було купити будматеріали»* (ЄМІ). Оповідачі згадують, що в умовах дефіциту ці матеріали доводилося *«вибивати»* – вистоявати довгі черги в кабінети, де їх виписували за нижчою ціною.

Отже, підйомні гроші зовсім не покривали потреби будівництва. Мотив нестачі грошей на будову постійно виникає в спогадах, його сміливо можна назвати фольклорним: *«Зібралися вони везти кабана продавати перед самим переселенням, бо гроші треба на нову хату»* (СГІ). Цей мотив рельєфно переданий дієсловом *стягували*, яке вербалізує семантику надзвичайних зусиль для здобуття фінансів *на хату*: *«Батько каже: “Вже так стягували, гроші на ту хату, що в Боровиці на базарі зняв із себе куфайку, продав, бо не вистачало на ту хату”»* (ЄМІ). Семантика надзвичайних зусиль є постійною в сюжетах про будівництво нового дому. У спогаді з Черкащини ця семантика передана фразеологізмом *рвать пупа*: *«Це ж не те, що зараз: і крани, і механізми, а тоді все треба*

було брать на свої руки і на свого пупа. Все пупа треба було рвать» (ЄМІ). Багато людей були змушені, крім будівництва, ходити на роботу, тобто працювати доводилося вдень і вночі: *«Будували – не то, що це було важко, – це було над людські сили. В колгоспі ж роботу ніхто не відміняв, треба було день-в-день іти на роботу. Потім якщо вихідний... Уночі возили глину, уночі возили пісок, уночі возили той камінь»* (ГТВ). Згадки про роботу і вдень, і вночі – loci communes у переселенському наративі.

Цікаво, що жодного разу в моїй колекції ніхто не згадав про те, що, попри витрачені зусилля, люди побудували нові хати, що постало нове сучасне село, з'явилися нові громадські будівлі, як-от школа, Будинок культури, лікарня тощо. Навпаки, світлої пам'яті Микола Чирков, переселенець, автор книги про затоплені села В'юнище та Козинці на Переяславщині [2], зазначив, що в дитячі роки перспектива переселення тішила його, але згодом він зрозумів, що втрати внаслідок зміни місця проживання були значно важчими й незворотними: *«Старі люди – то дуже тяжко їм було переселятися. А таким, як я, мені було сім років, – я зразу розумів: да, це перспектива, це нове село, це газ, це відстань до Переяслава, нова школа, нові вчителі. Це надзвичайно, можна так сказати, дуже перспективне село [...] Але ніхто не хотів переселятися»* (ЧМЮ). Отже, попри всі принади нового місця, люди не хотіли залишати своє село, а розуміння втрати до дитини прийшло значно пізніше.

Ситуацію переселення, точніше становища селян у цьому процесі осмислила й підсумувала моя оповідачка, світлої пам'яті пані Марія Євтушенко із с. Леськи Черкаського району, яка народилася в переселеному с. Сагунівка Черкаського району: *«Дуже тяжко люди працювали. Уявляєте: будувати треба було дома свої будинки, сараї, і свини́нчик, і будувати школу, лікарню, контору. [Ті самі люди будували?] Ті самі люди. Стайні, переносить ферми, переносить усі колгоспні бу-*

дівлі. Це просто було некло. Я не уявляю, як ці люди витерпіли. І вже в [19]59 році воду пустили, вже треба було вийти із села» (ЄМІ). У наведеному фрагменті вербалізовано й мотив надзвичайних зусиль, і ідею примусовості, а також мотив нестачі часу на будівництво через пуск води. Люди були змушені поспішати, бо земля поступово наповнювалася водою.

Крім фінансової, була ще демографічна нестача чоловіків у післявоєнний час: «Мати осталася, батька забрали на війну, батька її рідного» (ЮНС). У спогадах раз-по-раз виникають сюжети про те, як тяжко було будувати нове житло без чоловічих рук, коли жінки не мали досвіду вирішувати чоловічі завдання, але доводилося це робити, виконувати важку фізичну роботу, просити допомоги в родичів, які теж мусили будувати свій дім: «І потім почалося переселення. І вона каже: “Ну шо ми... Дядько собі будується, а нам хоч би якусь халупку таку”» (СГП).

Переселенці біля Дністровського водосховища зазначають, що, крім нестачі грошей, працівників, початок будівництва гальмувала примарна надія на те, що вода не дійде-таки до їхнього села, хати: «Здавалося б, вісім років – цього настільки багато, що за вісім років можеш що хочеш збудувати. Поперше, люди не зразу зрозуміли, що це серйозно. До тих пір, поки не описали майно, то тих пір, поки не стали вирубувати дерева. А це не йшов день, це йшли роки. Потім почали вирішувати кожен по-своєму: хтось будувався, бо були діти, була сім'я велика, хтось купував хату, бо вже не було для кого будувати, а комусь давала держава, бо вже залишилася чи бабка одна, хтось залишився. І тому – от на ту розкачку. І в кінці кінців тут уже кажуть, що треба переселятися, а в долині ще половина хат, ще якийсь інструмент, ще якась коза чи корова. А тут – напівзбудована хата. Тобто то треба вже залишати, а тут ще немає куди сім'ю перевезти. А тим більше, який транспорт? Що тоді мотоцикли були, чи тоді були автомобілі? Тільки кіньми. І не кожен того коня мав» (ГТВ).

У спогаді знову маємо вербалізацію, так би мовити, перехідного становища людей, коли на старому місці вже не можна було жити, а на новому ще не було де жити.

Переселенці на Наддніпрянщині мали значно менше часу: *«Получили акт у [19]59-му, а ввійшли в хату в листопаді шістдесят першого [1961]»* (ЛГФ). Через обмежений час людям доводилося заселятися в недобудоване, а тому некомфортне житло: *«Єле стяглись на ту хату, ми ж її тільки построїли, раз два помазали, а не білили хату»* (ЮНС); *«Взимку не можна було будувать, воно сире все. Ну, ми ввійшли, хата сира, треба було топить. Стіни цвітуть. Вона повинна висохнути, щоб як дзвін аж була. А ми входили і починали топить. Воно сире ще. І хата була не побілена, а так зеленою глиною помазана. І в мене братікові ще три роки не було, ми входим в ту хату, а він кричить: «Мене додому, мене додому! Я не хочу в чорну хату! Я не хочу в чорну хату!» [А там же яка була?] А там побілена. Все так як у людей: біленько, чистенько. [А тут чому не зробили білою?] Та не встигли! Не встигли. Вже треба входить. Вже ми її і побілили, і прибрали, але аж навесну, як хата висохла. Її не можна було побілить. Ти його білиш, а воно все риже робиться, бо воно мокре. Намучилися ми, ту першу зиму коли жили»* (ЄМІ). Ключовим у спогаді є опозиція: хата там, у якій біленько, чистенько, і тут – та чорна хата. І знову маємо тут вже добре відоме нам слово *треба* (*треба входить*), яке в цьому контексті передає семантику поспішності й примусовості. Для вербалізації семантики втрати затишної оселі оповідачка наводить слова дитини, яка завдяки своїй безпосередності називає нову хату *чорною*. Таке колористичне вирішення вдало передає емоції й описує ситуацію, у якій опинилася родина пані Марії.

Серед переселенців були люди, які з різних міркувань вирішили купити готову хату. Таке рішення теж було непростим, оскільки доводилося залишати свою сільську громаду, приживатися в чужому середовищі, яке не розуміло твоєї ситу-

ації, ставилося до новоприбулих насторожено: «Тут настає такий момент: ти приходиш в чуже село, в чужу сім'ю, в чужий колектив, а як ці люди тебе сприймуть? Ви знаєте, як їх називали? “Біженці”. Знаєте, як це важко пережити, коли ж ти знаєш, що ти не такий, що тебе це змусили зробити, ти сам це не зробив, ти не втік від того, ти просто змушений був шукати собі місце» (ГТВ). Оповідач вважає номінацію біженці хибною, навіть образливою для вимушених переселенців, оскільки кожен біженець сам ухвалює рішення покинути свій дім, а під час затоплення села люди були змушені піти, вийти, переселитися.

Отже, будівництво було ускладнене нестачею грошей, робочих рук, часу, а також дефіцитом будівельних матеріалів, який виник через ситуацію, коли споруджували одразу багато нового житла. Людям доводилося добиватися обіцяного будівельного матеріалу, про що неодноразово згадували мої співрозмовники: «А за тими ж матеріалами як ходили в райвиконком?! Виділяли: шіффер – 140 листів, там якийсь куб дерева, там цегли скількись штук, де підеш осюди в район. А скільки ж сіл в районі переселяються! Да такі очереда', шо стоїш-стоїш, да й не достоїшся до того начальства!» (ГПА); «Мені треба було тисячу штук кірпіча, то я виїздив, виїздив в район, поки я то добився» (НОГ). І тут вже відомими нам словами треба було знову передана семантика примусовості, а дієслово добився разом із прислівником поки вербалізує мотив надзвичайних зусиль, необхідних для зведення нового житла.

Толока. В умовах масового примусового переселення, безгрошів'я, дефіциту будматеріалів українська громада винаходить чи радше згадує спосіб, як упоратися із цим викликом, побудувати житло для кожної селянської сім'ї – люди почали практикувати толоки, тобто роботу гуртом. Селяни усвідомили, що кожну хату треба будувати спільно, бо поіншому нічого не вийде. Про цей спільний досвід оповідачі охоче й часто згадують. Повторюваність мотиву толоки в пе-

реселенському наративі дає підстави вважати його фольклорним⁵. Люди із задоволенням описують, як вони спільно будували нові доми; цей мотив є чи не єдиним світлим місцем в усьому переселенському наративі: «Тоді люди згуртувалися, – тоді воно легше і морально. Вони кажуть: “Ми навіть там...” Толока. А що в нас таке толока? Глини навезли, навезли соломи. Коні, люди все оце перемісили, потім оці вальки руками робили. Дуже важка робота. І співали, щоб підняти якийсь свій дух, бо плачем нічого тут не допоможеш. Треба важко працювати і якимось підняти свій дух» (СПП); «Будівництво тоді було в селі не так, як зараз будується, що по три шкури деруть, а тоді було все на толоку’. Зійшлися, приміщення робили, сохи складали і криша. А мазать – толока» (МІЛ); «Як тут люди будувались? Кожен сам окремо не будувався, а тому що для одного це було не реально. Гуртувалися. Наприклад, на цій вулиці – толокою. Збиралися. Той, наприклад, сьогодні привіз цеглу – збіглися всі, розгружили. Поки він готує то всьо, що треба – іншому розгружили. Чи приїжджали, чи приходили. Кажали: «Ось сьогодні цьому Андрієві маєм будувати хату». Звичайно, він забезпечив [обід чи вечерю]. Ніякої зарплати там не було – один одному допомагали. Андрієві збудували хату, Андрій собі заготовляє вже інший матеріал, там, наприклад, для підлоги чи верх зробити, а тим часом Василь щось вже підготував. От Васильови йдем разом зробим. От таким способом, такою толокою» (ТГВ); «Кожний день толоки, через день толоки! Люди – все село сходиться, мажуть хати, помагають одне одному, бо інакше ж не виживеш, сам же ж нічого не потянеш і нічого не зробиш» (ГПА). Численні дієслова на позначення будівельної активності, номінація видів праці, перелік будівельних матеріалів, описи етапів роботи надають мотивові про толоку динаміки, транслюють слухачеві завзяття та радість спільної праці. Дієслова вжиті в активному стані, що

⁵ Мотиви спільної роботи характерні і для польської оповідної традиції про переселення на «повернені землі» [9, с. 248].

робить акцент на активній позиції громади, коли вони самі ухвалювали рішення і втілювали його на практиці. Вживання дієслів у теперішньому часі (*готує, сходиться, мажуть, помагають*) акцентує персональну залученість оповідача до описаної події, а також особистому враженні від пережитого [10, с. 102–103].

Для підвищення статусу повідомлення у другому фрагменті використано хронологічну опозицію *'тоді – тепер'* де позитивно оцінено перший полюс протиставлення, тобто минуле, коли й відбувалися описувані події.

Переселенці високо оцінюють цю роботу гуртом, навіть вважають її єдиною можливим порятунком у тодішніх обставинах: *«В нас тоді як переселялися, то толоки оці справлялись. Справлялись і спасались»* (ММГ).

Для передачі семантики спільної дії оповідачі використовують слова *гуртуються; згуртувалися; село сходиться; собіраються; помагали*. Ідею згуртованості передають також стійкі словосполучення *підняти дух, одне одному, все село*.

Висновки. Визначальним фактором творення переселенського нариву є примусовість переселення. Це зумовлює появу ідеї втрати, яка набуває втілення в сюжетах про примусове руйнування хати, труднощі будівництва нової оселі у складних демографічних, фінансових і побутових умовах повоєнної України, а також актуалізує мотив взаємодопомоги та згуртованості громади в сюжетах про толоку під час масового будівництва. На рівні лексики ідея примусовості передана ідіоматичною сполукою *треба було*.

Концепт *дім* у переселенському наративі формується навколо двох основних архітектурних об'єктів – хата в рідному селі, яку треба зруйнувати, і хата, яку треба збудувати на виділеному місці. Значно більше уваги приділено першій хаті, яку доводилося власноруч зруйнувати. Людей бентежила перспектива знищити те, що так важко будова-

лося в повоєнний час. Необхідність руйнування суперечила також світоглядним уявленням, згідно з якими хата – це не просто місце проживання, це сакральний центр, де відбувалися всі родинні обряди переходу й календарні свята із запрошенням душ померлих. У записах спогадів початку ХХІ ст. хата постає як жива істота, про яку її мешканці говорили так: «То як глянь отоко туди – токіє хати позожурование, токіє позожурование, шо то я вам іскожу, того якось токо наче як-то, ну, як ото чоловік журице, отак ото кіє хаті» [3, с. 159]. Хата може бути *зажуреною*, як людина; з *хати* виходили в дорогу, а з дороги поверталися *до своєї хати*; хата оповита численними приписами й заборонами, бо вона багато разів освячена і є місцем проживання для живих і місцем для відвідин померлими, тож зруйнувати її, та ще й власноруч, – це було надзвичайно важким випробуванням для людей. Безцеремонність у руйнуванні сільських хат вражала не лише їхніх мешканців, а й очевидців руйнування: «Хочеш – бери хату свою, а ні – так бульдозер прийшов, згорнув у купу та й усе» [1, с. 9]. Фінальна репліка *та й усе* передає семантику швидкої втрати всього маєтку, який селяни заробляли важкою працею тривалий час.

Нова хата, яку ще треба було звести, у спогадах пов'язана з пошуком дефіцитних будівельних матеріалів, важкою працею, необхідністю жити в непристосованих будівлях, наприклад, у коморі чи в одній кімнаті, поки тривала добудова інших приміщень: На будівництво було мало часу, тому люди мусили жити в недобудованому вологому житлі, яке протиставлене теплій, рідній, обжитій хаті (*сире, чорна – біленько, чистенько*), яку довелося зруйнувати. Єдиним способом впоратися з таким викликом стала толока, тобто спільна робота, взаємодопомога, про яку часто й охоче згадують мої оповідачі як про єдиний спосіб врятуватися в тих складних умовах.

ОПОВІДАЧІ

ГМІ – Гречка Марія Іванівна, 1927 р. н., переселенка, записано у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 2012 р.

ГПА – Гич Петро Архипович, 1941 р. н., переселенець, записано у м. Переяславі Київської обл. 2019 р.

ГТВ – Горбняк Тарас Васильович, 1945 р. н., переселенець, записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2014 р.

ДМС – Дубинюк Марія Сергіївна (1932–2017), переселенка, записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2014 р.

ЄМІ – Євтушенко Марія Іванівна (1948–2024), переселенка, записано у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 2019 р.

КАФ – Кам'янська Анастасія Федорівна, 1932 р. н., переселенка, записано у с. Підгірне Градизького р-ну Полтавської обл. 2012 р.

КЛГ – Кикоть Лариса Григорівна, 1970 р. н., записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ЛГФ – Лобода Галина Феодосіївна (1928–2014), переселенка, записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ЛПО – Левченко Параска Олексіївна (1940–2025), переселенка, записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2014 р.

МАФ – Мотайло Антоніна Федорівна, 1937 р. н., переселенка, записано у с. Григорівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. 2012 р.

МІЛ – Манько Іван Лукович, 1948 р. н., переселенець, записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ММГ – Магльована Марія Григорівна (1938–2024), переселенка, записано у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 2019 р.

МНІ – Матюха Ніна Іллівна (1934–2022), переселенка, записано у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 2019 р.

НОГ – Никуляк Олександр Григорович (1926–2021), переселенець, записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2014 р.

ОЄП – Онищенко Євдокія Петрівна (1928–2020), переселенка, записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ПІМ – Поїздник Іван Михайлович, 1959 р. н., записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ПТГ – Поїздник Тамара Григорівна, 1960 р. н., записано у с. Скородистик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

СПП – Сайфудінова Галина Петрівна, 1958 р. н., записано у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 2019 р.

ТОС – Трофимчук Ольга Семенівна, 1949 р. н., переселенка, записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 2014 р.

ЧКА – Чепинога Катерина Андріївна (1931–2017), записано у с. СкороDISTик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ЧМЛ – Чепинога Михайло Логвинович (1929–2016), записано у с. СкороDISTик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ЧМЮ – Чирков Микола Юхимович (1957–2025), записано у с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 2019 р.

ЮНС – Юхно Ніна Семенівна (1952–2019), переселенка, записано у с. СкороDISTик Золотоніського р-ну Черкаської обл. 2014 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бідношия Ю. Переселяли і мертвих, і живих (до 40-річчя створення Київського водосховища). *Ежендельник-2000*. 2004. № 37 (235). 10 вересня. С. 9, 12.

2. В'юнище та Козинці. Історія сіл Переяславського краю. Статті, спогади, документи / упоряд. М. Ю. Чирков. Кам'янець-Подільський : Рута, 2021. 624 с. (Серія: Затоплені села Переяславщини. Кн. 5).

3. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1 : Тексти / уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. Київ : Довіра, 2003. 455 с. : іл.

4. Голосіння / упоряд. І. Коваль-Фучило ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2012. 792 с.

5. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення. *Łemkowie, Bojkwowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Słupsk, 2016. Т. 6. С. 147–158.

6. Коваль-Фучило І. Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту. Київ : Простір-М, 2014. 360 с.

7. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів, 2018. 728 с.

8. Пропам'ятна Книга. 1947 / зібрав та до друку зладив Богдан Гук. Варшава, 1997. 648 с.

9. Halicka B. Polski Dziki Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948 / Tłum. Aleksandra Łuczak. Kraków : TAWPN Universitas, 2015. 434 s.

10. Kaivola-Bregenhøj An. Narrative and narrating. Variation in Juho Oksanen's Storytelling. Helsinki, 1996. 221 p.

REFERENCES

1. BIDNOSHYYA, Yurii. They have Resettled Both the Dead and the Living (On the Occasion of the 40th Anniversary of the Creation of the Kyiv Reservoir). *Weekly-2000*, 2004, no. 37 (235), September 10, pp. 9, 12 [in Ukrainian].

2. CHYRKOV, Mykola, compiler. *Viunyshche and Kozyntsi. History of the Villages of the Pereiaslav Region. Articles, Memoirs, Documents*. Kamianets-Podilskyi: Ruta, 2021, 624 pp. (Series: Flooded Villages of Pereiaslav Region. Book 5) [in Ukrainian].

3. BIDNOSHYIA, Yurii, Liudmyla DYKA, compilers. *The Dialect of the Village of Masheve of Chornobyl District*. Kyiv: Trust, 2003. Part 1: Texts, 455 p.: ill. [in Ukrainian].

4. KOVAL-FUCHYLO, Iryna, compiler. Liudmyla IVANNIKOVA, scientific ed. *Lamentations / NAS of Ukraine*, M. Rylskyi IASFE. Kyiv, 2012, 792 pp. [in Ukrainian].

5. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. *The Concept of Home in the Stories about Forced Relocation. Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa [Lemkos, Boykos, Ruthenians: History, Contemporaneity, Material and Spiritual Cultures]*. Słupsk, 2016, vol. 6, pp. 147–158 [in Ukrainian].

6. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. *Ukrainian Lamentations: Anthropology of Tradition, Poetics of the Text*. Kyiv: Space-M, 2014, 360 pp. [in Ukrainian].

7. KUZMENKO, Oksana. *Dramatic Existence of the Person in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (The Period of the First and Second World Wars): A Monograph*. Lviv: Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, 2018, 728 pp. [in Ukrainian].

8. HUK, Bohdan, compiler. *Commemorative Book. 1947*. Warsaw, 1997, 648 pp. [in Ukrainian].

9. HALICKA, Beata. *Polski Dziki Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948 [The Polish Wild West. Forced Migrations and Cultural Taming of the Oder Region in 1945–1948]*. Translated by Aleksandra ŁUCZAK. Krakow: TAWPN University, 2015, 434 pp. [in Poland].

10. KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki. *Narrative and Narrating. Variation in Juho Oksanen's Storytelling*. Helsinki, 1996, 221 pp. [in English].

Конфлікт інтересів

Авторка не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 07.10.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 04.12.2025

Опубліковано / Published 18.12.2025